

Boekbesprekingen

Abram de Swaan, **De mensenmaatschappij: Een inleiding**. Bert Bakker, Amsterdam 1996, 164 pp.

Dit boek mag voor de auteur geen introductie in de sociologie zijn, maar een inleiding in de sociale wetenschap. Dat is merkwaardig voor iemand die zo gebonden is aan de sociologie. De Swaan probeert echter met die beperking – of moet ik zeggen ruimte? – consequent te excelleren door bijvoorbeeld geen grondleggers of stromingen te noemen. Daarnaast neemt hij de voor hem zo kenmerkende vrijheid grote lijnen te schetsen, waarbij vele zaken op hun plaats vallen. Maar *De mensenmaatschappij* is toch een interessant en ook leuk boek, met de nodige verrassende wendingen, dat ook, of eigenlijk vooral, zeer toegankelijk is voor de niet in de sociale wetenschappen geschoolde lezer.

In de eerste zes hoofdstukken wordt zonder te vervallen in een begrippenapparaat een aantal bouwstenen voor die mensenmaatschappij aangeleverd, waardoor de constructie in de volgende zes hoofdstukken kan worden opgebouwd. De hoofdstukken 1, 2 en 3 zijn gereserveerd voor de primaire vereisten van de mens om te (over)leven. Het bemachtigen/verwerven van voeding, bescherming en kennis zijn enkele van de voorwaarden die moeten worden geoefend en beoefend in primaire levenssferen – familie en later gezin – en secundaire levenssferen – bijvoorbeeld leven in de grote stad. De Swaan refereert daarbij onder andere aan de onvoorstelbare hoeveelheid van interacties en wederzijdse afhankelijkheden tussen mensen. Bijzonder attent is zijn kanttekening dat dit bijna altijd 'goed' gaat, d.w.z. conform de verwachtingen. Ik vond dit een plezierige opsteker tussen de vele (huidige) sociaal-wetenschappelijke publicaties die altijd op problemen en conflicten dienaangaande attenderen. Dat wij mensen elkaar in het alledaagse verkeer kennen, herkennen en plaatsen heeft ook te maken met de eigentijdse stratificatie – de inhoud van hoofdstuk 4 – waarbij vanzelfsprekend de dimensies macht, bezit en prestige in het geding zijn. Een voor mij typisch 'Swaniaanse' redenering vond ik de stelling dat 'bezit – pas echt duidelijk aanwezig met de domesticatie – begeerte en afgunst opwekt, waardoor er geboden (Exodus 20: 17) ontstaan welke op hun beurt weer gedragsregels en rechtsregels genereren'. De hoofdstukken 5 en 6 zouden met de sociologische termen socialisatie en enculturatie kunnen worden omvat en het is zeker hier dat de Amsterdamse school herkenbaar is; met name als er wordt gesteld, dat bij het dalen van cultuurgoederen naar de lagere strata de toenemende zelfbeheersing manifest wordt. Maar of het uitstellen van behoeftebevredigingen in de huidige maatschappij zo duidelijk aanwezig is, lijkt mij vooralsnog discutabel. En passant wordt er nog op gewezen, dat het overdragen van cultuur een aangelegenheid voor de groepering is, voor het milieu, aldus De Swaan. Bijzonder opvallend was de opmerking, dat de samenleving vaak geprobeerd heeft de wetenschap naar haar hand te zetten. Zo was er, aldus De Swaan, nog niet zo lang geleden een *communistiche namaakwetenschap*. Wat zou het heilzaam zijn geweest voor de sociale wetenschappen en zeker voor de sociologie als deze consta-

tering 25 tot 30 jaar geleden door toonaangevende collega's van dat moment ook zo duidelijk naar voren was gebracht.

Zoals gezegd zijn hiermee de bouwstenen genoemd en geplaatst en is er vervolgens ruimte voor het waarom en vooral het hoe van de zich voordoende interacties, waarbij de auteur een steeds uitgestrektere actieradius bespreekt. Anders gezegd, hij neemt ons mee van het micro-naar het macroniveau. In hoofdstuk 7 'Hoe mensen hun inspanningen op elkaar afstemmen; concurrentie en coördinatie' zijn er nog liaisons met de psychologie en de biologie – met name bij onderwerpen als verwantschap en zorg – maar ook met de sociale psychologie – de vermaarde straf- en beloningstheorie – waardoor er elementaire routines in het alledaagse leven ontstaan en vanzelfsprekend worden. Relatief veel aandacht schenkt de auteur aan het dilemma van de collectieve actie; het al dan niet vrijwillig meedoen van een individu aan een collectief belang (hoofdstuk 8). Vaak is het fenomeen dwang vereist om ieders participatie te realiseren. Het komt mij daarbij voor, dat De Swaan een maatschappij voor ogen heeft waar hechte collectiviteitsbindingen wat zijn verschaald – zoals in onze huidige Westerse samenleving – en een sociologisch veel diffuser instituut als de overheid de dwang vaker moet opleggen. Het zijn daarom sociale constellaties als de markt, andere economische relaties en het fenomeen organisatie waarvan de wederzijdse afhankelijkheden en verwevenheden – de inhoud van de hoofdstukken 9 en 10 – worden beschreven.

Hoofdstuk 11 is voorbehouden aan de wording van de staat en de verstatelijking. De staat is bij de auteur hét instituut dat steeds meer het alledaagse leven van de mensen gaat beheersen, maar een allesomvattend instituut – de staat als big brother – is (nog) niet aan de orde. Correcties die een democratie kan toepassen en, wonderlijk genoeg, boemerangeffecten inherent aan de moderne, zo gecompliceerde samenleving, houden een dergelijk moloch voorlopig buiten de deur, in ieder geval uit een belangrijk gedeelte van het private domein.

Het laatste hoofdstuk geeft een schets op mondiaal niveau. Het zijn de economie, de politiek en de cultuur die op dit vlak de wederzijdse afhankelijkheden leiden, waarbij dilemma's als de aantasting van het milieu en de indrukwekkende migratiestromen een mondiale samenleving/samenwerking kunnen stimuleren. Dit perspectief zou mijns inziens bijzonder zijn, ware het niet dat de empirische sociologie alleen een *verdeelde* maatschappij kent. Want het 'wijgevoel' functioneert immers bij de gratie van een 'zij'; van andere sociaal-culturele bundelingen. De vraag is derhalve of er zoiets als een 'wij-wereldburgersgevoel' kan ontstaan.

Tot slot: professor De Swaan heeft een in verschillende opzichten fraaie doorkijk van de mensenmaatschappij gegeven. De vraag is echter of deze studie zal leiden tot een verdieping in de sociale wetenschappen en in het bijzonder de sociologie. Immers, dan komen noodzakelijkerwijs de handboeken die veel begripsmatiger, gedetailleerder, theoretischer en ... minder spectaculair zijn. Ik ben benieuwd.

W. van den Berg

D. L. Meijers (red.), **Ware fictie: Een experiment in antropologie en literatuur**. Garant, Leuven/Apeldoorn 1996, 204 pp.

Een experiment in antropologie en literatuur, zo luidt de ondertitel van de door Daniël Meijers samengestelde bundel *Ware Fictie*. En inderdaad is het boek, waarin een lans wordt gebroken voor het gebruik van fictie in de antropologie, een experiment; met alle voor- en nadelen van dien aard. In de bundel is een aantal opstellen opgenomen waarin de auteurs op verschillende manieren en met verschillende invalshoeken het grensgebied tussen antropologie en literatuur verkennen.

De woorden waarmee de bundel wordt geopend, zijn veelzeggend: 'Hoe kan ik ooit weer-geven', zo vraagt Meijers zich af, 'hoe reb Chaim in een bloemrijk en omstandig Jiddisch uiteenzet dat hij dankbaar is mij met zijn aanwezigheid te vereren' (p. 7). Het is een vraag waar een zekere frustratie uit spreekt; de frustratie omtrent de beperkingen die de antropoloog kan ervaren wanneer hij in een academische tekst recht wil doen aan de rijkheid van de gesprekken die hij tijdens zijn veldwerk heeft gevoerd en de indrukken die hij daarbij heeft opgedaan. Als zodanig is de vraag voor iedere antropoloog waarschijnlijk uiterst herkenbaar en het is dan ook jammer dat Meijers niet expliciet op die vraag terugkomt in zijn pleidooi voor een vrijer gebruik van verbeeldingskracht, empathie en fantasie in de antropologie. Het had zijn pleidooi sterker en helderder gemaakt dan nu het geval is, want de rode draad van zijn verhaal is nu niet altijd even duidelijk. Het is meer een verzameling ideeën en invallen, waarvan de voornaamste boodschap is dat een goedgeinformeerd antropoloog hiaten in zijn kennis moet mogen opvullen met behulp van zijn verbeeldingskracht en inlevingsvermogen. Het is een thema dat, zoals Peter Kloos in de epiloog van de bundel mijns inziens geheel terecht opmerkt, binnen de archeologie en geschiedenis allang zijn plaats heeft verworven. Eigenlijk, zo stelt Kloos, is het een normaal onderdeel van de wetenschapsbeoefening, want: 'uiteindelijk ligt de dynamiek van kennis niet in het bewijsbare, maar in de uitdaging van het schijnbaar onbewijsbare' (p. 199).

Hoewel een groot gedeelte van deze thema's elders al uitvoerig bediscussieerd is, zijn ze naar mijn mening belangwekkend genoeg om nog eens aan de orde te worden gesteld. Vooral ook, omdat (en ik vind het jammer dat Meijers noch Kloos daar iets over zegt) de veelgehoorde commentaren en kritieken (zoals ook Kloos die in deze bundel presenteert) op wat je 'mainstream' antropologie zou kunnen noemen, relatief weinig invloed hebben op de concrete geschriften die antropologen over het algemeen afleveren. De grootste verdienste van deze bundel is dan ook, dat hierin een aantal teksten wordt gepresenteerd, waarin de auteurs pogen op andersoortige wijze, via andersoortige middelen, andersoortige inzichten over te brengen dan te doen gebruikelijk is in de antropologie. Mijns inziens verdient die poging lof. Dat wil echter niet zeggen dat de hier gepresenteerde producten allemaal even geslaagd zijn. En het wil al evenmin zeggen dat een antropologiebeoefening zoals die in deze bundel wordt voorgestaan geen vragen of kritiek oproept, integendeel.

Zoals gezegd behandelen de bijdragen verschillende raakvlakken tussen antropologie en literatuur. Zo is er een aantal artikelen waarin literaire teksten als antropologische bron worden gebruikt en/of op hun antropologische waarde worden beoordeeld. Een aantal bijdragen is waarschijnlijk opgenomen vanwege het persoonlijke, impressionistische en (vermeend) literaire karakter ervan. En dan zijn er nog een paar artikelen waarin een beeld wordt geschetst van een bepaald fenomeen, zonder dat het duidelijk is waar 'de feiten' ophouden en de verbeeldingskracht van de auteur begint. Het mooiste voorbeeld daarvan vond ik het stuk van Dina Siegel, waarin 'het verhaal van de familie Rosen' verteld wordt: een in de Sowjet Unie wonende joodse familie. Op uiterst inleefbare, hier en daar bijna ontroerende, wijze wordt geschetst hoe het gezin uit elkaar valt; uiteen gedreven door een hen vijandig gezind systeem. Het is een mooi stuk, dat duidelijk maakt wat de meerwaarde van een expliciet verhalende aanpak is. Al lezend word je op een veel directer en pakkender wijze geïnformeerd over de problemen waar joden in de Sovjet-Unie mee te maken hadden (hebben?), dan mogelijk zou zijn geweest wanneer de auteur zichzelf zou hebben verboden haar verbeeldingskracht, haar fantasie en haar inlevingsvermogen te gebruiken.

Belangrijke (theoretische, methodologische) kwesties die het stuk impliciet oproept, laat de auteur echter volledig onbesproken, er zijn geen literatuurverwijzingen, geen noten en überhaupt wordt er geen poging gedaan om aan te geven waar één en ander op gebaseerd is en wie er waar precies aan het woord is. En hoewel dat ongetwijfeld bijdraagt aan het feit dat het stuk zo tot de verbeelding spreekt, mis je als lezer toch de reflectie en de (theoretische) verhouding

tot ander werk over dit onderwerp. In hoeverre levert deze aanpak een bijdrage aan de bestaande literatuur over dit onderwerp? Op welke thema's werpt deze verhalende opzet al dan niet een nieuw, ander licht?

Het zijn slechts enkele van de vragen die opkomen tijdens het lezen van de bijdragen in deze bundel. En hoewel een deel van de vragen zijdelings aan de orde komt in het inleidende stuk van Meijers en de epiloog van Kloos, hadden de verschillende auteurs ook op dergelijke thema's moeten ingaan, met name waar deze betrekking hebben op de inhoud van hun stuk. Een goed geschreven tekst over een andere cultuur is immers nog geen antropologie. Waarom, wanneer en in hoeverre dat soms juist wél het geval is, dat zijn kwesties waar de individuele auteurs op in hadden moeten gaan; méér, in ieder geval, dan ze nu doen. Door dat niet te doen, wordt gesuggereerd dat een literaire aanpak niet kan worden gecombineerd met (theoretische) reflectie, maar dat lijkt me een misverstand.

Ondanks het feit dat niet alle vragen even uitgebreid worden behandeld, maken de opstellen van Meijers en Kloos mijns inziens overtuigend duidelijk dat antropologen hun fantasie niet alleen moeten mogen gebruiken, maar ook dat ze welhaast niet anders kunnen dan dat te doen. En hoewel de bundel een aantal tekortkomingen heeft, lijkt de beurt me nu aan de tegenstanders: wat is er eigenlijk tégen het gebruik van 'ware fictie' in de antropologie?

Milena Veenis
Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek,
Universiteit van Amsterdam

Christien Brinkgreve en Bram van Stolk, **Van huis uit: Wat ouders aan hun kinderen willen meegeven.** Meulenhoff, Amsterdam 1997, 200 pp.

Ouders hebben het beste met hun kinderen voor. Dit ouderlijk streven kan worden samengevat met de term sociale erfenis. Sociale erfennissen kunnen sterk verschillen, zoals blijkt uit deze portrettering van gezinnen en families. De auteurs stellen achtereenvolgens de adel, kansarmen, de fabrieksarbeider, lagere middenklasse, Surinaamse gezinnen, een Marokkaans-Nederlands echtpaar, gereformeerden, een communistische opvoeding, joodse families, hogere middenklasse en intellectuelen aan de orde. De in 1996 overleden Bram van Stolk heeft samen met Christien Brinkgreve de adel, de kansarmen en het Marokkaans-Nederlandse echtpaar, alsmede de inleiding beschreven. De overige acht portretten en de epiloog zijn van de hand van Christien Brinkgreve.

De Maarten-Biesheuveliaanse opsomming van de portretten wordt nogal mager verantwoord. De auteurs wijzen op de pluriformiteit en de verscheidenheid van de huidige samenleving, op oude en nieuwe elites, op specifieke groepsstructuren, op rijken en armen en op isolement en saamhorigheid. Waarom een keuze is gemaakt voor de beschreven portretten blijft echter duister. In ieder geval heeft de kwantitatieve omvang van een groepering geen rol gespeeld bij dit keuzeprocess. Deze kritiek vooraf betekent niet dat er geen zorg is besteed aan de inhoudelijke methodiek van het onderzoek. In eerste instantie zijn, in een periode van drie jaar, maar liefst zevenenzeventig diepte-interviews afgenomen, onder meer onder achtenderdig echtparen. De in het boek opgenomen selectie bestaat uit dertig interviews die in de genoemde elf hoofdstukken zijn ondergebracht. De theoretische invalshoek van de analyses berust, zoals bij deze auteurs te verwachten is, op het koepelbegrip sociale erfenis van Elias. De verwijzing van het theoretisch kader wordt aangebracht door gebruik te maken van het begrip habitus en de kapitaalsoortenbenadering van Bourdieu. Het resultaat van deze exercitie mag er zijn. Het is niet alleen een uitermate leesbaar boek geworden, waar het beruchte sociologengargon

nauwelijks in voorkomt, het is ook een beschrijving geworden met een aantal originele bevindingen en zienswijzen.

Het valt op dat bij deze onderzoekspopulatie de sekseverschillen bij de taakverdeling aan het vervagen en het verdwijnen zijn. De moeders van vroeger waren bovenal huisvrouw, de hedendaagse moeders werken veelal in deeltijd buitenshuis. De mannen helpen mee in de huishouding. Seksediscriminatie bij de opvoeding is bijna verdwenen. Onderwijs en beroep zijn een bron van zorg en aandacht van de ouders. Ouders sparen zich kosten nog moeite om via onderwijs hun kinderen een goede maatschappelijke start te geven. Hierover wordt binnen de gezinnen gesproken. Waar niet over wordt gesproken is de partnerkeuze van de kinderen. Ouders hopen hier vooral dat hun kinderen trouwen met iemand die past bij hun milieu, bij hun geloof en bij hun etnische achtergrond. Ouders pogen op de achtergrond te corrigeren, van een directe interventie is geen sprake. Terzijde zij opgemerkt dat dit ouderlijk streven succesvol blijkt te zijn. De homogamie naar een aantal sociale kenmerken neemt eerder toe dan af. De beide sociale opgaven bij de opvoeding – een goede maatschappelijke start en een goede partnerkeuze – worden door vrijwel de gehele onderzoekspopulatie onderschreven. Verschillen en differentiaties worden vooral veroorzaakt door culturele factoren, door groepswaarden en de daaraan verbonden waardenhiërarchie. Bij de gereformeerden staat de religieuze beleving hoog in het vaandel, bij de elite de emotiebeheersing en bij de kansarmen het wantrouwen van de maatschappij.

Boeiend en origineel is de analyse die wordt gegeven van familiale en groepsnetwerken. Allen maken gebruik van deze netwerken, maar er zijn ook hier voorlopers en achterblijvers te onderscheiden. Sociologen en beleidsvoerders die het individualisme als een zaligmakend paradigma beschouwen doen er goed aan de passages over netwerken grondig door te nemen. Ten slotte dient gewezen te worden op een storende eigenaardigheid. Een aantal geportretteerden is niet geanonimiseerd. Tot mijn verrassing treedt bijvoorbeeld de Utrechtse hoogleraar Gerrit Jansen, van de kroeg en de kermis, met zijn familiegeschiedenis naar buiten. Ik ben van mening dat sommige hoofdstukken hierdoor een te hoog *Privé*-gehalte hebben gekregen. Zo zag ik nauwelijks meer de worsteling van een Utrechtse intellectueel met zijn sociale erfenis, maar ik bezag het leven van mijn vroegere Utrechtse docent en zijn kinderen voor ingewijden samengevat. Brinkgreve had dit moeten verhinderen.

Kees de Hoog
Vakgroep Huishoudstudies,
Landbouwwuniversiteit Wageningen

A. Struijs en F. Brinkman, **Botsende waarden: Ethische en etnische kwesties in de hulpverlening**, NIZW, Utrecht 1996, 108 pp.

Publicaties die gericht zijn op het verschaffen van adviezen en recepten voor het omgaan met ‘allochtone’ cliënten in Nederland nemen de laatste jaren hand over hand toe. Het is daarbij opvallend dat de aandacht doorgaans gericht is op het cultuurverschil tussen cliënt en hulpverlener. De verschillen in normen, waarden en praktijken tussen hen worden verantwoordelijk gesteld voor de problemen die men bij de hulpverlening ontmoet. Aandacht voor andere obstakels zoals de wederzijdse beeldvorming, doeleinden, verwachtingen, persoonlijkheden, machtsverhouding, alsmede tekortkomingen van de instelling zelf, zoals gebrek aan deskundigheid, chaotische organisatie, en inadequate hulpmiddelen worden nauwelijks of in het geheel niet aan de orde gesteld. Men kan zich daarom niet aan de indruk onttrekken dat cultuur steeds wordt gebruikt als ‘zondebok’ voor de verklaring van alle problemen in de relatie tussen deze cliënten en hun hulpverleners.

In zekere zin geldt dit ook voor het voorliggende boek van Struijs en Brinkman. Ze proberen in drie hoofdstukken antwoord te geven op de vraag 'in hoeverre hulpverleners rekening moeten houden met de cultuur en moraal van hun allochtone cliënten, met name als deze haaks staan op die van de hulpverlener'.

In het eerste hoofdstuk gaan de auteurs in op de centrale begrippen moraal, cultuur en godsdienst, op het herkennen van botsende waarden in de praktijk en op het belang van kennis van de cultuur van de cliënt voor het verlenen van adequate hulp.

In hoofdstuk twee bespreken ze de manieren waarop hulpverleners kunnen reageren in geval van botsende waarden en de vraag wie zich in de hulpverleningssituatie moet aanpassen aan de ander. De principes gelijkwaardigheid, verantwoordelijkheid en respect worden hierin centraal gesteld.

Hoofdstuk drie is geheel gericht op de praktijk. Daarin worden tips gegeven en oefeningen gepresenteerd waarmee hulpverleners zich kunnen bekwamen in het herkennen, analyseren en omgaan met botsende waarden en normen.

In zekere zin onderscheidt dit boek zich van soortgelijke publicaties. De verdienste van dit boek is dat de auteurs in hoofdstuk 1 een poging ondernemen om het cultuurverschil en de invloed daarvan op het communicatieproces te relativiseren. Zij stellen dat bij nader doordenken 'vreemde' praktijken minder ver af blijken te staan van bekende praktijken, en verschillen tussen mensen niet per se terug te voeren zijn op de specifieke cultuur waartoe ze behoren. In dit verband bespreken ze enkele voorbeelden waaronder de partnerkeuze, het gebruik van fysiek geweld en loyaliteit. In hetzelfde hoofdstuk worden ook normen en waarden besproken die volgens de auteurs wel cultuur specifiek zijn: gezinsverhoudingen, uiting van psychische klachten, de positie van de vrouw en godsdienst.

Echter, in de andere twee hoofdstukken gaan de auteurs helaas door op dezelfde manier die in soortgelijke publicaties gebruikelijk is. Zo gaan ze in navolging van anderen geregeld uit van een dichotome indeling van wereldculturen, met de wij-zij gedachte op de voorgrond. Het lijkt overbodig, maar de hardnekkigheid waarmee dit nog steeds voorkomt maakt het noodzakelijk om de onjuistheid van deze werkwijze nog eens te onderstrepen. Een specifieke autochtone versus allochtone cultuur die door *alle* leden van die cultuur als uitgangspunt voor hun handelen wordt genomen bestaat niet. Evenmin kunnen gedragingen van mensen worden afgeleid uit indelingen als wij-ik-culturen, schaamte-schuld, of westers-niet-westers.

Gezien de hierboven genoemde nuancering in het eerste hoofdstuk van het boek, moet ik ervan uitgaan dat de auteurs dit maar al te goed weten. Om een of andere reden kunnen ze echter de verleiding niet weerstaan om de wereld voor de hulpverleners tot het absurde toe te vereenvoudigen en onverantwoord te generaliseren. Als er niet voortdurend kritisch wordt gekeken naar publicaties die zulke uitgangspunten al dan niet bewust verkondigen, is het moeilijk enig zicht te krijgen op de echte invloed van cultuur op het gedrag van de cliënt en hulpverlener. Het waarschuwen tegen gevaren van generaliseren is geen vrijbrief om zelf daarmee door te gaan. Een werkwijze die de laatste tijd helaas veelvuldig in zulke publicaties voorkomt.

Een ander kenmerk dat dit boek gemeenschappelijk heeft met beschikbare publicaties op dit terrein is het gebruik van voorbeelden en casuïstiek. Geregeld hanteren de auteurs voorbeelden uit de praktijk van de hulpverlening om bepaalde gebruiken van Marokkanen, Turken en Surinamers uit de doeken te doen. Hoe verhelderend deze voorbeelden ook mogen zijn, er schuilt in het gebruik van casuïstiek het gevaar dat andere hulpverleners die in de casus gepresenteerde verklaringen voor het gedrag van een cliënt als exemplarisch gaan beschouwen voor dat van de groep als geheel. Hiermee wordt geenszins gesuggereerd dat casuïstiek niet illustratief kan zijn voor het gedrag van één of meerdere subgroepen in de betreffende populaties, of dat deze niet van onschatbare waarde kan zijn in bepaalde situaties van hulpverlening.

Casuïstiek is echter alleen nuttig en verantwoord wanneer (1) de voorwaarden waaronder de casussen wel en niet opgaan expliciet worden gemaakt en wanneer (2) meerdere casussen worden gepresenteerd om de mogelijke verscheidenheid van denken en handelen binnen de etnische groep in kwestie duidelijk tot uitdrukking te brengen.

Kort samengevat dient gesteld te worden dat het voor het wetenschappelijk forum onaanvaardbaar blijft om de oorzaak van de problemen tussen hulpverleners en hun allochtone cliënten uitsluitend te zoeken in het cultuurverschil. Het blijft ook onaanvaardbaar om de dynamiek in cultuur te verwaarlozen en ervan uit te gaan dat het individu alleen handelt op grond van zijn groeps cultuur. Het presenteren van recepten voor de omgang met allochtonen, wat ik de 'kookboekbenadering' noem, zal op den duur weinig vruchten afwerpen en op het niveau van de individuele cliënt tot averechtse effecten leiden.

Ondanks deze tekortkomingen blijft dit boek, in vergelijking met andere op dit terrein beschikbare boeken, relatief lezenswaardig.

W. Shadid

*Vakgroep Culturele Antropologie en Sociologie der
Niet-Westerse Samenlevingen, Rijksuniversiteit Leiden*

W. J. Stevens, *Uitdagingen voor Latijns-Amerika: Op de drempel van het derde millennium.* Garant, Leuven/Apeldoorn 1997, 320 pp.

Nu het derde millennium nadert ontstaat bij sommige wetenschappers en politici de neiging om de balans van ontwikkelingen op te maken en zo mogelijk vooruit te blikken. Zo ook bij Stevens, die in Latijns-Amerika jarenlang functies in de diplomatieke dienst vervulde en sinds kort ambassadeur is van België voor de zes landen van Centraal-Amerika. De schrijver verstaat onder Latijns-Amerika niet de negentien landen die in de vorige eeuw zijn ontstaan toen het Portugese en Spaanse koloniale rijk uiteenviel, maar hanteert wat ruimere grenzen. Ook Haïti en Suriname komen op bepaalde plaatsen aan bod, terwijl in de tekst soms ook Belize opduikt.

Wie een uitgebreid en systematisch beeld van het platteland, de steeds verder uitdijende steden of de grote regionale verschillen in ontwikkeling (tussen 'kern' en 'periferie') binnen de afzonderlijke landen van Latijns-Amerika wil krijgen, kan bij Stevens niet terecht, want deze kiest geen ruimtelijke invalshoek. Ook geeft het boek geen systematisch overzicht van de positie, kenmerken en problemen van de verschillende bevolkingssegmenten (lage inkomensgroepen, middenklassen, politieke en economische elites, etc.). Het boek behandelt echter wel uitgebreid (deels per land) het recente democratiseringsproces, de armoede en de sociale uitsluiting, het geweld en de delinquentie, de problematiek van de mensenrechten, de wijze waarop de verschillende landen zijn omgegaan met de politieke misdaden uit het verleden, het proces van regionale economische integratie, de inpassing van de regio in de globale economie, de drugsproblematiek en de aantasting van het milieu. Vooral politiek en economie staan dus centraal. Stevens bedoeling is geweest '... een leesbaar verhaal te schrijven, voor een zo ruim mogelijk publiek, over maatschappelijke problemen die zich op 9.000 km van onze voordeur afspeelen' (p. 21).

Op elk boek is op de keeper beschouwd wel een en ander aan te merken. Soms komt het betoog van Stevens wat weinig gestructureerd over; soms is de presentatie zodanig dat de tekst lijkt te bestaan uit een aaneenrijging van krantenknipsels; bij het schetsen van historische achtergronden graaft hij bepaald niet diep; en soms is de informatie nogal fragmentarisch en dus willekeurig. Zo wordt, wat het laatste betreft, bij de bespreking van de Mercosur wel in enkele alinea's stilgestaan bij Bolivia en Chili, maar krijgt de lezer geen antwoord op de vraag wat de

diverse landen binnen de Mercosur elkaar nu eigenlijk te bieden hebben en wat de positie zal zijn van kleine en relatief zwakke partners als Uruguay en Paraguay.

Bezien in zijn geheel geeft Stevens' boek echter een breed en actueel overzicht met betrekking tot de zojuist genoemde onderwerpen. Daarbij wordt natuurlijk vooral teruggekeken; met betrekking tot (de uitdagingen voor) de toekomst kunnen immers wel wensen worden uitgesproken, maar de tijd zal moeten leren hoe de ontwikkeling concreet verder zal verlopen. In het Nederlandse taalgebied is tot nu toe geen recente studie verschenen die op gedetailleerde wijze de hiervoor genoemde themata bespreekt. Mede daarom zal het boek zijn weg wel vinden. Diverse tabellen en enige kaartjes illustreren de teksten een register vergemakkelijkt het opzoeken van bepaalde onderwerpen.

J.M.G. Kleinpenning

L. van Die, **Productiewerkelijkheid, organisatie en economische macht van ondernemingen**. Van Gorcum, Assen 1996, 384 pp.

Met het stellen van de vraag welke plaats ondernemingen moeten innemen in de economische theorievorming heeft Van Die een belangrijk onderwerp bij de kop genomen. In sociologische termen gesproken wordt de economische markttheorie gekenmerkt door dezelfde benadering die Durkheim toepaste bij zijn onderzoek naar zelfmoord. Uit de variatie van statistische gegevens over collectiviteiten kwam hij tot uitspraken over op het oog puur individuele handelingen. Op deze wijze doen economen op basis van statistische gegevens over de verhouding tussen vraag en aanbod uitspraken over het gedrag van individuele aanbieders en vragers. De 'rational choice' benadering, waarbij het individuele keuzegedrag wel centraal lijkt te staan, is eigenlijk niets anders dan een noodzakelijke veronderstelling om de theorie van het marktmechanisme te laten opgaan. Zoals de theorie van Durkheim veel vragen openlaat over het tot stand komen van iedere afzonderlijke zelfmoord, zo laat de economische theorie veel vragen open over het gedrag van afzonderlijke ondernemingen en dan in het bijzonder van de leiding daarvan.

Die vragen zijn belangrijk, omdat het duidelijk is dat sommige ondernemingen zich niet alleen aanpassen aan de ontwikkelingen op de markt, maar in staat zijn die ontwikkelingen in belangrijke mate te sturen. Ook blijkt er een grotere mate van variatie in het ondernemersgedrag te bestaan dan men op grond van rationeel reageren op marktkrachten zou mogen verwachten. Er is dus alle reden om goed na te denken over de plaats van ondernemingen in de economische theorie. En bovendien is het een problematiek die sociologen bekend voorkomt en hen een uitdaging biedt. Economen komen er niet uit en het is duidelijk dat het sociologische machtsbegrip een rol zou kunnen spelen bij de behandeling van de problematiek.

Het signaleren en serieus bestuderen van deze kwestie is een verdienste, maar het zou ook mooi zijn geweest als Van Die enkele duidelijke stappen in de richting van een oplossing had gezet. Dat lijkt mij niet het geval te zijn. Hij baseert zich te veel op economen als Eucken, Marshall en Chamberlin die geen duidelijk alternatief voor de theorie van het marktmechanisme te bieden hebben, maar, hooguit in het kader van die theorie de complicaties die bijvoorbeeld het optreden van machtige ondernemingen opleveren trachten te behandelen. De enige klassieke econoom die wel een alternatief biedt, Schumpeter, wordt door Van Die meer behandeld als een informatiebron over de geschiedenis van de economische theorie, dan als een zelfstandig en belangrijk theoreticus. Toch biedt Schumpeters visie op de economie als een evolutionair proces, dat voortgedreven wordt door de concurrentiestrijd van ondernemers, alle mogelijkheden om ondernemingen als individuele actoren meer in beeld te krijgen. In veel moderne managementliteratuur, bijvoorbeeld het werk van Drucker en Porter, wordt dit Schumpeteriaanse den-

ken als vanzelfsprekend gehanteerd, en ook in het werk van een belangrijk ondernemings-historicus als Chandler is dit het geval.

Hier lijkt zich te wreken dat dit boek 'vele jaren geleden' aangevangen is als een dissertatie. De meeste literatuur die in het boek gebruikt wordt dateert van voor 1975 en de literatuur van daarna ligt in het verlengde daarvan. Nieuwe ontwikkelingen, zoals in het bijzonder de enorme golf van managementstudies, zijn aan Van Die voorbij gegaan. Dit geldt ook voor zijn behandeling van het machtsbegrip. Die staat vooral in het teken van het afschudden van het christelijk wantrouwen tegen het denken in termen van macht in plaats van ethiek bij de bestudering van het maatschappelijk leven. Daarbij komt Van Die tot een visie op macht die diametraal staat ten opzichte van de actuele sociologie. Daarin wordt macht altijd als een relationeel verschijnsel gezien. Van Die betoogt juist dat het een grootheid is die primair bij het subject ligt (p. 104). Kortom, het is goed dat Van Die het vraagstuk van de plaats van ondernemingen in de economische theorie aan de orde gesteld heeft, maar daarbij had hij betere intellectuele middelen kunnen gebruiken.

*R. Stokvis
Vakgroep Sociologie,
Universiteit van Amsterdam*

O. van Heffen, P.-J. Klok en M. S. de Vries (red.), **Culturele dynamiek en beleidsontwikkeling in Nederland**. Van Gorcum, Assen 1996, 260 pp.

De redacteurs geven in hun voorwoord in één zin aan wat volgens hen de strekking van hun boek is: 'De cultuur waarbinnen een beleid tot stand komt, bepaalt mede de inhoud van het beleid'. Iets verder in hun inleiding schrijven zij dat het boek gaat over politieke cultuur, in het bijzonder de Nederlandse politieke cultuur en met name over de relatie tussen culturele veranderingen en beleidsveranderingen. Hiermee begeven de auteurs van het boek zich op een even belangrijk als lastig terrein. Het is belangrijk om inzicht te verwerven in de wijzen waarop het overheidsbeleid tot stand komt. Maar het is lastig om de invloed van culturele verandering hierop vast te stellen. Hier doet zich typisch het probleem voor hoe kan worden vastgesteld of min of meer gelijktijdig verlopende processen wel of niet een oorzakelijke relatie tot elkaar hebben en hoe de richting van die relatie is. Terwijl dit toch de inzet van het boek zou moeten zijn, gaan vrijwel alle auteurs gemakshalve maar aan deze kwestie voorbij. Voor dit boek is dit van belang omdat bijvoorbeeld het zogenaamde no-nonsensebeleid van het eerste kabinet Lubbers eerder de aanzet tot een no-nonsensecultuur lijkt te zijn geweest, dan dat het door die cultuur tot stand kwam. Toenemende overheidstekorten en daarmee gepaard gaande werkeloosheid hebben de overheid tot een beleid gedwongen, waarin het denken in markttermen steeds prominenter werd.

In het stuk van Hoogerwerf over politieke cultuur en beleid in Nederland sinds 1945 wordt het duidelijk dat het overheidsbeleid verandert en dat in dat beleid andere waarden tot uitdrukking komen, maar over de aard van de samenhang daartussen laat de auteur ons in het ongewisse. Van Veen en Van der Krogt wijzen in hun bijdrage over de uitkomsten van cultuuronderzoek wel op het probleem dat men waarden en voorkeuren moeilijk of onmogelijk kan scheiden van het gedrag waarin ze tot uiting komen, maar bieden geen duidelijke oplossing. De verwaarlozing van deze problematiek maakt, dat ook in de meer empirische studies over de ontwikkeling van beleid voor volkshuisvesting, milieu, jeugd en vrouwenemancipatie de culturele dynamiek niet uit de verf komt. Outhoorn stelt bijvoorbeeld een verandering in het emancipatiebeleid vast en noemt dat dan een cultuuromslag in het beleid. Dat roept de vraag op of

iedere beleidsverandering een cultuuromslag vormt. In ieder geval stelt zij dat de beleidsverandering voornamelijk veroorzaakt werd door het bezuinigingsbeleid van de kabinetten Lubbers. Vanuit de bedoeling van de bundel gezien lijkt mij dit een zeer onbevredigende conclusie, alhoewel ik de juistheid ervan niet in twijfel wil trekken.

In alle gevallen stelt men vast dat het beleid verandert, maar de rol van de culturele dynamiek daarbij blijft onduidelijk. De enigen die het probleem dat dit boek oproept rechtstreeks aanpakken zijn Kleinnijenhuis en Rietberg in een stuk over de wijze waarop men zich in de politiek en de media over de economie uitlaat. Hun conclusie is dat de samenhang tussen cultuur en beleidstheorie ten dele een schijnverband vormt dat met de aard van de economische ontwikkeling te maken heeft.

Wanneer ik de teleurstellende oogst van deze bundel overzie moet mij van het hart dat een van de weinige sociologen die zowel theoretisch als empirisch een goed uitgewerkt model over de ontwikkeling van gevoelens, moraal en gedrag heeft gegeven in deze bundel volledig ontbreekt. Ik bedoel Norbert Elias. De redacteurs kloppen zich op de borst over de geografische spreiding van de auteurs. Wat opvalt is dat die overal vandaan komen, behalve van de Universiteit van Amsterdam. Voor zover men daar met succes het werk van Elias gebruikt, betekent dat een belangrijke omissie. Verder heeft het mij ook verbaasd dat in een boek van deze strekking zo goed als niets gezegd wordt over de ontwikkeling van wat sommigen een multiculturele samenleving noemen. Misschien merkt men daar niet zoveel van als men niet in Amsterdam Centrum werkt.

*R. Stokvis
Vakgroep Sociologie,
Universiteit van Amsterdam*